

NEDERLANDERS BIJ PESTALOZZI

II

D. JANSSEN

In jaargang XLV, maart 1968, van Paed. Studiën is op bld. 131-135 een artikel over „Nederlanders bij Pestalozzi” gepubliceerd.

Het ontbreken in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage van enige verdere correspondentie na de laatste brief van Pestalozzi van 11 sept. 1813 (bld. 133-135) vestigde de nadruk, dat Pestalozzi het hem z.i. verschuldigde geld nooit van de Nederlandse regering heeft ontvangen.

Men kon niet vermoeden dat Pestalozzi, gedwongen door de omstandigheden, zes jaar later nog eens op deze financiële kwestie, die toen al elf jaar sleepte, zou terugkomen. De later gevonden archiefstukken hebben nu duidelijk gemaakt dat hij, in tegenstelling tot de mening die ik op bld. 135 uitsprak dat hij zijn geld wel nooit ontvangen zou hebben, inderdaad *wel* schadeloos gesteld is.

Uit de gevoerde correspondentie die ongeveer negen maanden in beslag nam blijkt intussen wel duidelijk, dat de toenmalige regering, waar het een bedrag van f 190 betrof, niet over ijs van één nacht ging.

De in het Frans geschreven brief waarmee Pestalozzi deze kwestie weer oprakelde, luidt aldus (vertaling van mij):

Pestalozzi, ridder in de orde van St. Wladimir,
aan

Zijne Excellentie de Heer Minister van Binnenlandse Zaken
van Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden.

Monseigneur,

Het buitengewoon voldoening gevende bewijs dat Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden behaagd heeft mij te geven van de oprechte belangstelling die Zij toont voor mijn pogingen ter vervolmaking van de opvoeding, geeft mij het vertrouwen en de moed mij tot Uwe Excellentie te richten aangaande een kleine aangelegenheid en Haar te verzoeken mij wel Hare Hulp te willen verlenen indien Haar zulks tenminste mogelijk is.

Uwe Excellentie zal uit de hierbij gevoegde kopieën zien dat Zijne Majesteit de Koning mij bijna tien jaar geleden twee jongemannen, Scholten en Van Dapperen genaamd, heeft gezonden, die toen ze mijn instituut verlieten mij nog een bedrag van 445,5 Zwitserse livres, dat is 659,60 Franse francs schuldig waren.

Sedert hun vertrek heb ik geen enkel levensteken van hen ontvangen, behalve een brief van de Heer Van Dapperen, waarin hij

om verlenging van de betalingstermijn vraagt en waarvan ik eveneens een kopie bijvoeg. ^{1a}

Bij gebrek aan bekenden in Holland heb ik meerdere malen kooplieden uit Frankfort a/d Main belast met de inning van deze vordering, maar ze zijn daar nooit in geslaagd. Het is mij zelfs niet gelukt de tegenwoordige verblijfplaats van deze jongelui te ontdekken. ^{1b}

Daar deze Hollanders mij indertijd gezonden zijn op last en voor rekening van de toenmalige hoge regering en daar Zijne Majesteit de Koning evenals Uwe Excellentie zich interesseren voor mijn ondernemingen, neem ik de vrijheid mijn vordering nederig in Haar aandacht aan te bevelen.

Ik aarzel des te minder Haar deze gunst te vragen, omdat ik zes maanden geleden een instituut heb gesticht voor de opvoeding van arme kinderen, wier aantal heden twintig bedraagt en die ik allen op mijn kosten zal opleiden voor het ambt van onderwijzer en onderwijzeres ² — een onderneming die al mijn hulpbronnen waarover ik heden beschik, verbruikt en mij noodzaakt mijn toevlucht te nemen tot de weldadigheid van mijn tijdgenoten, om deze te ondersteunen.

Daar de instandhouding van deze inrichting mij dwingt alle middelen waarover ik beschik te gebruiken om de bedragen die men mij verschuldigd is terug te krijgen, hoop ik dat Uwe Excellentie mij niet alleen zal willen vergeven de vrijpostigheid te hebben gehad Haar wegens deze zaak lastig te vallen, maar mij ook aan te geven de stappen die ik moet doen om mijn doel te bereiken.

Ik heb de eer te zijn, met gevoelens van de diepste eerbied,

Monseigneur,

van Uwe Excellentie,

de zeer ootmoedige en zeer gehoorzame dienaar
Pestalozzi. ³

Yverdun

de 4e maart 1819.

Waaruit dat „buitengewoon voldoening gevende bewijs” van de koning moet hebben bestaan, kunnen we slechts gissen. Waarschijnlijk heeft Pestalozzi hier gezinspeeld op de 22 exemplaren van zijn werken die de koning in 1819 bestelde. ⁴

Ongeveer 4 weken later bericht de minister van binnenlandse zaken

aan zijn ambtgenoot van Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en Koloniën dat hij een brief van Pestalozzi ontvangen heeft, die abusievelijk aan hem werd gericht. Hij zendt hem deze brief door en vermeldt er tevens in, dat hij Pestalozzi van deze doorzending bericht heeft gestuurd.

S. 418

Brussel den 31 Maart 1819.

Bij mij is ontvangen eene missive en bijlage van den Ridder Pestalozzi te Yverdun, van den 4en Maart 1819, houdende verzoek tot de medewerking ter verkrijging eener pretensie van fr. 659,60 welke hij als nog heeft te vorderen van twee Hollandsche kweekelingen genaamd H. Scholten en D. van Dapperen, welke ten laste van het voormalig Gouvernement van Holland, naar deszelfs instituut zijn gezonden, en hetzelfde hebben gequiteerd met achterlating van gemelde schuld, zonder dezelve tot nog toe te hebben voldaan.

Daar deze missive verkeerdelijk aan mij is geadresseerd, heb ik de eer bij dezen aan Uwe Excellentie toe te zenden, en van deze toezending den Ridder Pestalozzi geadverteerd.

De Minister van Binnenlandsche Zaken ⁵
(onleesbaar)

Aan Zijne Excellentie
den Heere Minister voor
het publiek Onderwijs, de
Nationale Nijverheid en
Koloniën. ⁶

Het ontwerp van een antwoord dat minister Falck opstelt behelst de volgende opmerkingen:

Brussel den 18. July 1819.

Is gelezen eene missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 31 Maart 1819 No. 418, daarbij inzendend eene missive van den Ridder *Pestalozzi* te *Yverdun*, waarbij deze betaling verzoekt van eene somme van fr. 659.60 — welke hij nog heeft te vorderen van twee kweekelingen van *Dapperen* en *Scholten* genaamd, door het Gouvernement in 1809 naar zijn instituut gezonden;

En in aanmerking genomen zijnde, dat eene somme van f 122 door den gewezen kweekeling van *Dapperen* aan den Kommissaris der VIe Afdeling is betaald en, volgens rapport van den

Hoofd-Inspecteur van het Middelbaar en Lager Onderwijs, zoo deze als de andere gewezen kweekeling *Scholten* ontkennen eenig ander of meerder geld schuldig te zijn, hetwelk ter somme van *f* 190 alsnog door den Heer *Pestalozzi* wordt gevorderd,

Is goedgevonden en verstaan te doen de navolgende voordragt: ⁷

Op grond hiervan doet minister Falck de koning het voorstel, zoals uit het hieronder volgende zal blijken, om *Pestalozzi* alsnog het geld te doen toekomen.

Brussel den 18 July 1819.

No. 469.

Aan den Koning

De Heer *Pestalozzi* in *Yverdun* heeft zich bij mij aangemeld om betaling van 401 francs of 190 guldens, die hij nog zoude te vorderen hebben wegens twee kweekelingen met name *van Dapperen* en *Scholten* die, op Gouvernements kosten in den jare 1808 naar Zwitserland in zijn Instituut zijn gezonden.

Deze jongelieden, aan wien destijds het beloofde landpensioen is uitbetaald, verklaren ten stelligste zich niet bewust te zijn alsnog eenige gelden aan *Pestalozzi* verschuldigd te zijn. Dit zeggen verdient te meer geloof daar de administratie van het Instituut des Heeren *Pestalozzi* zeer langen tijd, en bijzonder omstreeks den jare 1808 in geen en welgeordenden, zoo al niet in eenen verwarden toestand is geweest. ⁸ Ook zijn deze jongelieden, van welke de een leeraar is in de zangkunst aan de kweekschool te *Haarlem*, en de andere onderwijzer eener stadsarmenschool te *Rotterdam* geen zins in zoo gunstige omstandigheden dat zij, uit achting voor hunnen ouden leermeester, zich in staat bevinden, gelden te voldoen, welke zij weten niet schuldig te zijn.

Daar zij intusschen van Gouvernementswege naar *Zwitserland* zijn gezonden, ligt er de eer des Gouvernements aan gelegen, dat niet onvoldaan blijve eene pretensie, welke de heer *Pestalozzi*, ofschoon dan ten onrechte, meent te hebben, terwijl de som te gering is, om deswege op zoo grooten afstand, en met iemand als den ridder *Pestalozzi* in debatten te komen.

Ik neem dan de vrijheid Uwer Majesteit voor te stellen de genoemde som van *f* 190 ter mijner dispositie te stellen, ten einde die per wissel aan den Heer *Pestalozzi* te kunnen doen toekomen. Zij kan geaffecteerd worden op art. 2 der 14 Afd. van het 8 Hoofd-

stuk der begrooting van staatsbehoeften over dezen jare.

De Minister
voor het Publieke Onderwijs,
de Nationale Nijverheid en de Koloniën.
A. R. Falck. ⁹

Uit dit schrijven blijkt dat Scholten en Van Dapperen ten stelligste ontkennen Pestalozzi nog geld schuldig te zijn. Dit stemt echter niet overeen met de inhoud van de brief van Pestalozzi, afgedrukt op bld. 132-133 van Paed. Stud. Hierin schrijft hij op 11 mei 1811 aan Van Dapperen: „Ik heb achtereenvolgens uw brieven van 27 maart en 28 april ontvangen, waarbij u opnieuw een beroep doet op mijn geduld voor wat betreft uw schuld aan mij”. Van Dapperen had dus in twee brieven om uitstel van betaling gevraagd. Dit blijkt ook uit de zin: „Ik vertrouw er op dat mijn toegevendheid nog een jaar te wachten met de betaling, overeenkomstig uw wensen, u ernstig zal doen overwegen woord te houden.” Het doet dus wel vreemd aan dat de beide onderwijzers nu verklaren „zich niet bewust te zijn alsnog eenige gelden aan Pestalozzi verschuldigd te zijn.” Misschien dat de acht jaren die tussen de beide brieven liggen hun geheugen parten heeft gespeeld.¹⁰

Maar, zoals het ook heden ten dage gaat, er was nog een minister van financiën. De Staatsraad J. G. de Mey van Streefkerk zendt hem de brief van Falck om consideratie en advies. Hij vindt na rijp beraad geen termen aanwezig de f 190 aan Pestalozzi uit te betalen op grond van het feit, dat deze schuld ontstaan is onder koning Lodewijk Napoleon, dus vóór de regering van koning Willem I en bovendien door de kwekelingen wordt betwist. De hieronder volgende brief bevat deze afwijzing.

18 Aug. 1819

Sa C4 No. 119

's Gravenhage den 14 Augustus 1819.

Door den Minister voor het publieke onderwijs, de Nationale nijverheid en de koloniën, bij deszelfs Rapport van den 18en July jongstleden No. 469, aan Zijne Majesteit voorgedragen zijnde, om geautoriseerd te worden, ten einde te mogen disponeren over zoodanige somme van 401 franken of 190 fuldens, als de Heer Ridder *Pestalozzi* in Yverdun vermeende hem nog te competeren¹¹ wegens twee kwekelingen met name *van Dapperen* en *Scholten*, welke op Gouvernements-kosten in den jare 1808 naar Zwitserland

op zijn instituut waren gezonden geweest, heeft het Hoogstdezelve behaagd dit Rapport, bij appointment van den 25en daaraanvolgende Sa C4, ter fine van consideratie en advies, aan het Departement van Financiën te renvoyeren.

De ondergetekende dit stuk geëxamineerd en in aanmerking genomen hebbende, dat, volgens het aangevoerde van welgemelden Minister, deze pretensie is schijnbaar onwettig en loopende over een tijdvak anterior aan Zijner Majesteits Regeering, kan niet zien dat de eer van Hoogstderzelve Gouvernement, door het debatteren derzelve, eenigermate zoude kunnen worden gecompromitteerd; daar, zoo al Zijne Majesteit mogt oordeelen aan den Heer *Pestalozzi*, ter zake van deze pretensie, eenige uitbetaling te laten doen, zulks nimmer zoude kunnen worden geconsidereerd als eene verpligting, maar alléén als een bijzonder gunstbewijs, en deze betaling daardoor in de termen eener gratificatie vallen zoude; waartoe echter, volgens het oordeel van ondergeteekenden, geene termen aanwezig zijn; en zoude hij alzoo, Zijner Majesteit zullende dienen van het van hem gevorderd advies, eerbiedig van gevoelen zijn, dat door Hoogstdezelve aan zijnen Ambtgenoot zoude kunnen worden te kennen gegeven, dat bij Haar geene termen zijn gevonden, waarom de pretensie wegens eene schuld, vóór Derzelve komst tot de regeering dezer Landen aangegaan, en waarvan de wettigheid door hem Minister zelve wordt in twijfel getrokken, uit de fondsen van den loopenden dienst zoude behooren te worden voldaan.

De Minister van Financiën
Six van Oterleek. ¹²

Toch eindigt deze zich gedurende 11 jaar voortslappende affaire nog op voor *Pestalozzi* bevredigende wijze. Onder dagtekening van 17 nov. 1819 bereikt hem een schrijven met ingesloten wissel van D. J. van Ewijck. ¹³

Wie *Pestalozzi* tenslotte het geld gestuurd heeft staat niet vast, daar van de brief van 17 nov. 1819 noch in Zwitserland noch in het Rijksarchief in Den Haag een kopie aanwezig is. Ook in Zwitserland is men van mening dat van Ewijck het geld uit eigen zak betaalde. In het Nieuw Biogr. Woordenb. toch wordt hij ons geschilderd als „een verlicht, wetenschappelijk, wijsgeerig en praktisch staatsman, een gemoeidelijk, zacht en ootmoedig christen, een waar en warm menschevriend

en een belangstellend bevorderaar van alle nuttige ondernemingen”.

Al hebben we dan niet de beschikking over de brief waarin het geld gestuurd werd, toch weten we dat Pestalozzi de wissel inderdaad ontvangen heeft. Dit blijkt uit de hieronder afgedrukte brief van 20 dec. 1819, waarin hij de secretaris-generaal bedankt voor de toezending ervan.

An D. J. van Ewick

Haag

20 Dezember 1819.

Ich habe zu seiner Zeit Ihren schätzbaren Brief vom 17. November, mit dem eingeschlossenen Wechsel von Fs. 659.60, in Paris Zahlbar, für den Rest meiner Forderung an die ehemaligen Zöglinge van Dapperen und Scholten richtig erhalten.

Ich danke Ihnen, sowie diesen Herren, aufs herzlichste für die edelmüthige Art, womit dieses Geschäft behandelt wurde, und es erhebt mein Herz, die Bestrebungen meines Lebens auf diese Weise geehrt zu sehen. Meine Armenzwecke sind kein Traum mehr; schon manches ist in Wirklichkeit gesetzt, und das Fehlende scheint sich von selbst aus dem Innern heraus entwickeln zu wollen. Unendlich würde es mich freuen, wenn ich Ihnen persönlich zeigen und mündlich sagen könnte, auf welchem Punkt ich jetzt wirklich stehe. Die Nachrichten, die Sie mir über das solide Gedeihen der Schulen und der Erziehung in Ihrem Vaterlande mittheilen, sind mir äußerst willkommen; wenn man auf diesem Weg fortfährt, so wird man zu den schönsten Resultaten gelangen.

Daß ich selbst während dieser Zeit nicht müßig war, werden Ihnen die vier ersten Theile meiner Schriften thatsächlich darthun; ich hoffe, daß dieselben bey Empfang dieses Briefes in Ihren Händen seyn werden. Ich setze die Bearbeitung meiner sämtlichen Schriften fleißig fort, damit das nächste Jahr wieder 4 Theile erscheinen. Meine Gesundheit ist vortrefflich, mein Muth und meine Heiterkeit sind hergestellt; doch Sie werden dieses in meinen Schriften selbst ersehen.

Auch mit meiner Anstalt, die mir so viele Schwierigkeiten machte, geht es gut; ich finde ebenfalls von dieser Seite sehr viel Befriedigung in meinem Hause. Ich theile Ihnen diese kleinen Nachrichten von mir und meiner Lage mit, weil ich zum voraus weiß, daß Ihnen solche bey Ihrer Theilnahme an meiner Person und Lage Freude machen werden. 14

Na zoveel jaren op een gunstige beslissing gewacht te hebben doen zijn dankbetuigingen wel wat overdreven aan. Maar de vormen werden in die tijd streng in acht genomen.

Maar ons intrigeert vooral de zinsnede: „Die Nachrichten, die Sie mir über das solide Gedeihen der Schulen und der Erziehung in Ihrem Vaterlande mittheilen, sind mir äußerst willkommen”. Door het ontbreken van de brief van D. J. van Ewijck van 17 nov. weten we helaas niet, welke mededelingen de secretaris-generaal aan Pestalozzi heeft verstrekt over de voortgang van het onderwijs ten gevolge van de omstreeks 1800 hier te lande ingetreden vernieuwing. De mening hierover schijnt, gezien de reactie van Pestalozzi, een gunstige te zijn geweest; in tegenstelling tot zoveel andere uitingen, die niet van autoriteiten afkomstig waren.

We moeten nu maar hopen, dat de eindbeslissing Pestalozzi's mening over onze landgenoten ten slotte in gunstige zin beïnvloed heeft.

^{1a} Het antwoord van Pestalozzi op deze brief staat afgedrukt op bld. 132-133 van jaargang XLV.

^{1b} Dat Pestalozzi probeerde via kooplieden in Frankfort zijn brieven in Nederland bezorgd te krijgen, blijkt uit de onderstaande brief. Deze was gericht aan de koopman Samuel Debary te Frankfort, wiens kinderen in Pestalozzi's instituut waren. Ook andere vorderingen in het buitenland probeerde Pestalozzi wel op een dergelijke wijze te innen.

Het verzoek aan Debary luidde aldus:

An Debary-Jordis
Frankfort
28 Dezember 1816.

Es ist mir sehr viel daran gelegen, daß Herr van Ende inliegenden Brief sicher erhalte. Vor einigen Jahren war er in Harlem, bin aber nicht sicher, ob er noch dort ist; dessen geachtet kann er ihm von diesem Ort aus gewiß auf eine sichere Art zugeschickt werden. Ich bin überzeugt, diesen Brief durch Ihre Hülfe und Bereitwilligkeit unter seiner Adresse an den Mann zu bringen.

Herr van Ende ist in der Lage, mir ein paar Reste, die ich in Holland ausstehend habe, einzuziehen. Zugleich bin ich fest überzeugt, daß er es gern thut, wenn der Brief in seine Hände kommt.

Tot slot volgt dan nog een mededeling aan de vader over de kinderen. (Sämtliche Briefe, Band X, brief 4516, bld. 224).

De ingesloten brief voor de heer v. d. Ende, in het Frans gesteld, volgt hieronder. A. v. d. Ende was inspecteur van het lager en middelbaar onderwijs; hij had niet de titel van baron. (vertaling van mij D. J.).

Aan Baron van Enden
ingesloten voor de Heer Debary-Jordis
Harlem
28 december 1816.

Onder dagtekening van de 11 september 1813, nam ik de vrijheid u de brief

te schrijven waarvan ik u hierbij een afschrift doe toekomen, om u te verzoeken uw bemiddeling wel te willen verlenen, ten einde de Heren Scholten en van Dapperen mij te doen vergoeden, wat zij mij nog schuldig waren, te weten: de Heer van Dapperen 357.18, Livres, de Heer Scholten 87.7 Livres, de Louis d'or gerekend tegen 16 francs.

Daar ik sindsdien noch antwoord noch geld ontvangen heb, heb ik het sombere vermoeden, dat mijn brief u niet bereikt heeft, en daar de heersende armoede en de buitengewoon moeilijke positie waarin ik verkeer, — ik ben allesbehalve rijk —, mij beletten het hoofd te kunnen bieden aan de grote behoeften van een familie, die thans uit meer dan 120 personen bestaat, zonder mijn vorderingen te zien binnen te krijgen, ben ik genoodzaakt mijn vrienden lastig te vallen en van hun diensten gebruik te maken om mij te helpen.

Ik hoop dus dat U mij niet euvel zult duiden dat ik de vrijheid neem u te verzoeken uw bemiddeling te verlenen om die Heren een evenzo oude als morele schuld te doen betalen.

(Sämtliche Briefe, Band X, brief 4517, bld. 225; Orell Füssli Verlag, zü rich.)

² Pestalozzi doelt hier op zijn tehuis voor arme kinderen, dat hij in 1818 te Clendy stichtte. De uitgave van zijn gezamenlijke werken bij Cotta in Stuttgart maakte de stichting mogelijk, doordat Pestalozzi de gehele opbrengst van deze uitgave tot dit doel beschikbaar stelde.

³ Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage: Archief binnenlandse zaken na 1813, No 2731.

⁴ Dr. E. Dejung, eind-redacteur van de Sämtliche Werke (26 dln) en de Sämtliche Briefe (13 dln) van J. H. Pestalozzi, die in Zwitserland thans verschijnen, berichtte mij: „Ihre Vermutung ist wohl richtig, daß Pestalozzi mit den Gunstbeweisen, die 22 Exemplare seiner Cotta-Edition gemeint hat. Es ist ja wirklich eine große Anzahl, die von Holländischer Seite subskribiert worden ist”. In totaal werden vanuit Nederland 55 ex. besteld. Na de bestelling door de koning was die van E. J. Koch uit Amsterdam de grootste, 10 ex. Hij was met vrouw en dochter in 1819 bij Pestalozzi, waar zijn vrouw overleed. Zie voor de Ned. briefwisseling over deze boeken de bijlage na deze noten.

⁵ De minister van binnenlandse zaken was P. C. G. ridder de Coninck.

⁶ De minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën was mr. A. R. Falck.

⁷ A.R.A. te 's-Gravenhage, archief binnenl. zaken na 1813, No. 2731.

⁷ Als No. 6.

⁸ Hier wordt gezinspeeld op de tegenstelling tussen de medewerkers van Pestalozzi Johannes Niederer en Joseph Schmid, waardoor het aanzien van het instituut ernstig te leiden had.

⁹ A.R.A. te 's-Gravenhage, Inv. No. 854, 18 aug. 1819, archief staatssecretarie.

¹⁰ Dat Scholten en van Dapperen een schuld bij Pestalozzi zouden hebben achtergelaten is niet geheel onbegrijpelijk. Wel had elk van de regering f 300 voor heen- en terugreis + uitrusting ontvangen en kregen ze een toelage van f 800 per jaar, maar we weten niet welk deel van dit geld aan Pestalozzi moest worden afgedragen. Wel kreeg Scholten zijn „salaris” uitbetaald dat hij in Rotterdam verdiende, maar dit bedroeg f 23,07 per 3 maanden. In 1819 toen Pestalozzi weer maande, was hij huisonderwijzer te Rotterdam. Groot zal zijn salaris toen ook wel niet geweest zijn, want pas in 1858 verdient hij f 1250 als hoofd van een Armenschool a/d Baan. (volgens Wijnbeek de beste der Armenscholen te R'dam).

¹¹ compereren = rechtens toekomen.

¹² De minister van financiën was C. G. baron Six van Oterleek. Op dit afwijzend advies staat met potlood geschreven: „Kopieeljk aan onderw. met te kennen geving dat Z.M. zich daarmede vereenigd”.

A.R.A. 's-Gravenhage. Inv. No. 854 exhibitum 18 aug. 1819 No. 119. Archief Staatssecretarie.

¹³ D. J. van Ewijck was van 1818-1824 secretaris-generaal bij het ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën. Hij was door de afwezigheid van de minister gedurende vier jaar belast met de ondertekening der stukken. Zodoende schreef Pestalozzi aan hem i.p.v. aan de minister, mede omdat v. Ewijck in 1818 Pestalozzi bezocht had en ook diens boeken had aangeschaft.

¹⁴ Zentralbibliothek Zürich. Kopierbuch des Instituts Yverdon VII, Mscr. Pestal. 1947, Seite 196-197.

Deze brief zal onder No. 5366 verschijnen in band XI van de Sämtliche Briefe van J. H. Pestalozzi, op bld. 327. Uitgave: Orell Füssli Verlag, Zürich.